

Zdeněk Pešat:

Obroda Vrchlického lyriky v závěru jeho tvorby

Česká poezie měla velice málo tak plodných básníků, jako byl Jaroslav Vrchlický. Rozsahem díla mohli s ním soutěžit, ovšem bez vyhlídky na vítězství, snad jen Adolf Heyduk a Vítězslav Nezval. Ale ani jim se nestalo, aby závěr jejich mnohotvárného celoživotního díla tak výrazně ovlivnil jejich básnický profil, jak to potkalo právě Vrchlického. Básníka, jehož tvůrčí účet se zdál být definitivně uzavřen už v průběhu devadesátých let odmítavými stanovisky mladé nastupující generace a jemuž po více než deseti letech od tohoto zúčtování vyšly dvě sbírky takového tvůrčího vzepětí, že překvapily všechny, jak básníkovy ctitele, tak jeho odpůrce.

Na první z nich, *Stromu života* z roku 1909, je pozoruhodné už to, že představuje jednu z mála Vrchlického myšlenkově jednotně laděných a kompozičně cílevědomě promyšlených sbírek. Básník v ní do pěti oddílů s Prologem a Epilogem rozvedl titulní metaforu založenou na analogii mezi děním v přírodě a lidským životním cyklem. Je stará takřka jako lidstvo samo, odtud například se genealogie rodů zpodobovaly jako rozvětvený strom. Vrchlický se však v Prologu výslovně dovolává novodobého amerického básníka Walta Whitmana, jemuž energicky rostoucí strom v básni *Virginský dub* viděl jsem v Luisianě ze sbírky *Stébla trávy* symbolizuje bytost nadanou elementární silou, schopnou rozvíjet se i v osamění. V duchu moderní přírodovědy včleňuje Whitman člověka do řádu přírody, činí z něj její součást a vyvozuje z tohoto začlenění i politické důsledky: požadavek rovnosti všech lidí. Představa stálého koloběhu hmoty podnítila životem těžce zkoušeného českého básníka, aby už nezávisle na svém předchůdci vytvořil v závěru svého života překvanivě optimistický zpěv k os-

lavě proměnlivosti a nekonečnosti života.

V první části, Co tkví v kořenech, se Vrchlický obrací k "základně žití", ke kořenům stromu života. Vychází přitom ze vztahu přímého přírodního a tradičně na lidstvo přeneseného významu slova kořeny, tj. dědictví předků. Společným znakem obou je vzdor a vytrvalost, houževnatost a stálost. Zatímco v přímém významu tyto vlastnosti jsou zárukou nového života přírody - věčné hmoty, ve významu přeneseném vystupují jako síla otců, pramen, z něhož má čerpat současné pokolení. Přenesení původního významu pak slouží básníkovi jako východisko k reflexím nad lidstvem. I tento pojem však osciluje mezi dvěma významy. Mluvě o lidstvu, básník často myslí jen na svůj národ. Když se vyznává, že věří v příchod mesiáše, který bude snad synem posledního žebráka a který uvede svět v trvalou harmonii, jde mu nepochybně o celé lidstvo. Když však se zamýšlí nad kořeny lidstva a jmenuje Žižku a Husa, Komenského a Jiřího z Poděbrad, připomíná popravené české pány i exulanty, přechází už ke kořenům vlastního národa, stejně jako ve chvíli, kdy zdůrazňuje význam přesvědčení, byť se přitom dovolával vedle Husa i Buddhy a Galileiho. I tu je zřejmé, že chce ovlivnit především současné charakterové vlastnosti svého národa. Ke kořenům patří i otázky života a smrti, živých a mrtvých kořenů. Také tuto otázku po smyslu života si básník položil a odpovídá na ni odmítnutím jakékoli metafyziky: život syna hmoty, člověka, je pouze v nervech, svalstvu a v krvi, člověk žije tentýž život jako strom a proto: "Buď jak ten strom a vždy to dobře tak, / měj vzrůst a list, měj květ a plod a zpěvy! / Jaks vznik, tak zhyň, vždy volný jako pták, / jak strom, jenž o posledních tajích neví."

Přes toto jednoznačné krédo se Vrchlický ani v této sbírce nestal prostým naturalistou, který ve splynutí

s přírodou shledává vykoupení člověka z jeho útrap a bolesti. Druhý oddíl, Co zní v haluzích, se stává intimním vyznáním o moci přírody, o jejím působení na citlivé básníkovy smysly, ale zároveň i apoteózou ducha člověka a síly jeho vidění. A nejen vidění smyslového, ale i vnitřního zraku, který "z duše tvojí vstoupne v oko" a kterým si člověk snuje bájně světy a uchovává dávné prožitky pěkných okamžiků.

Vrcholným vyjádřením vztahu k přírodě je třetí zpěv - Co zní v koruně. Zde už básník jen naslouchá mohutnému hlasu všehomíra, pozoruje jeho dění, zíraje tak "bohu v líc". Výsledkem je jásavý hymnus plný opojení z mnohotvárné, panteisticky pojaté hmoty, **dithyrambický** zpěv k oslavě přírody, uprostřed níž i básník nalézá své místo. Odvrhuje s takřka posměšnou ironií naděje mučedníků na posmrtný život, vyznává se, že zdrojem jeho čisté radosti je jistota, která mu dosud chyběla, že nedostane víc, než mu může dát zem, a že "co zde mi nekyne, jest ztraceno mi navždy". Více než klamně naděje mu stačí k pozemskému štěstí, že je poeta. A jako na potvrzení toho Vrchlický zde rozpoutává úplné orgie představitosti v líčení přírodního dění, dává průchod probuzené hravosti v drobných zvukových hříčkách, často svazuje své verše do sevřené formy písňového popěvku. Jestliže v předcházejících oddílech se snaha vyjádřit myšlenku a vtisknout jí prostřednictvím apostrof a exklamací naléhavost opírala ještě nezřídka o rétorický patos, zde již zcela ovládá pole básnická hravost, která se stává zároveň znakem vítězících smyslů, básníkovy citlivé, rozvířené smyslové vnímavosti.

Po dozrání úrody, kdy příroda vydala ze sebe vše, co mohla, zůstane barevné podzimní listí. Vrchlický po rozmachu třetího oddílu podává ve čtvrtém nastarém Spaldalé listí teatricky pomíchanou směs reflexivních veršů.

V úvodní básni *Různé listí* se opět vrací k titulní metafoře a do podrobností rozvádí paralelnost obou cyklů, lidského života a ročního cyklu stromu. Zatřeseš-li pětkrát stromem, padá nejdříve svěží listí, poté květy, po nich plody, pak pestře malované listí a nakonec jen krůpěje kalného podzimního deště. Ze stromu lidského života dostaneš nejprve naděje prvních vzletů, podruhé květy lásky, potřetí vír činů, počtvrté je z tebe bílý stařec, pro něhož zbylo pro pátý případ jen trochu slz. V této části sbírky formuluje Vrchlický své reflexe do podoby sevřených, myšlenkově vyostřených a brilantně vypointovaných aforismů, jež často nacházejí svůj výchozí bod opět v přírodě; v podzimním trochu potesknělém naladění se tu uvažuje o smrti, ženách, lidském štěstí, touhách člověka i hodnotě myšlenky, proměnlivosti pravdy i nevděku světa. Tyto aforismy svou podzimní náladou tvoří ovšem jistý kontrast k předcházejícímu oddílu, ale jen ve smyslu následnosti, jaká panuje v přírodě. V jejich virtuozitě se skrývá sebevědomí autora, který vydal všechny své plody a nyní se s vyrovnaností, nepostrádající ani dávku humoru, svěruje se svými postřehy o obklopujícím ho dění.

V první části sbírky Vrchlický užíval pojem lidstvo v dvojném významu; mluvě o něm, myslel často synekdochicky jen na český národ. Teprve v posledním oddíle nazvaném *České krajiny* se tato dvojitost patřičně osvětluje. Tak jako si básník nedovede představit kořeny lidstva bez podílu svého národa, tak také mnohohlasý chór přírody by nebyl úplný, kdyby v něm nezazněl i hlas české krajiny. Ale ta nepromlouvá jen svou holou existencí, jak ji básník zachytil v přírodních náladách. Vrchlickému se do ní promítají i přítomné zápasy národa a zejména opět kořeny, dědictví otců. A tak k intenzivnímu prožitku cyklického času jako koloběhu přírody i lidského bytí přistupuje v této poslední části i vědomí času lineárního, histo-

rického. Ten se sice zastavil před opuštěnými hradčanskými paláci, zato naléhavě se připomíná na bělohorské pláni a výzvami k současníkům hovoří od památníku smlouvy Ferdinanda I. s Čechy v Jihlavě /dokonce antickými metry - přízvučným hexametrem a pentametrem/. Jako svědectví trvalosti přírody vůči pomíjivosti člověka pak čas vystupuje v básni Dubům rožmberského rybníka: staleté duby zasazené ještě Krčínem z Jelčan stále žijí, zatímco o Rožmbercích se dovídáme jen ze žloutnoucích kronik a tlejících archívů. Obrazem české krajiny ^{my}trpějící nad časem i lidským jedincem se sbírka uzavírá. Do věčného řádu hmoty zasadil básník poslední její součást, znamení svázanosti s přírodou a osudy svého národa. Nyní může v Epilogu vyslovit svůj vřelý projev vděčnosti za život, krásný přes všechno "shon a prázdne pachtění", poděkovat za možnost tvořit a milovat. Tímto radostrým zpěvem jako by básník uzavíral své celoživotní dílo. Nicméně krátce po jeho smrti vydal Vrchlického bratr B. Frida z pozůstalosti poslední sbírku Meč Damoklův, bolestný pandán Stromu života.

Podobně jako syrakúský dvořan Dionýsia I. Damoklés i Vrchlický má pocit nad hlavou zavěšeného meče, i on je pronásledován předtuchou smrti, které vrhá stín na všechno jeho počínání, nedovoluje mu těšit se z darů života, soustředit se na práci. Do všeho konání mu přilévá jed obav, strachu, vyvolává pocity štvance. Na téma úzkosti pak sbírka přináší několik apokalyptických básní: verše žalující na vlastní osud se stěvají výchoďiskem i pro vztah k lidstvu. Ve snové vizi v něm básník shledává utmáčený bezcílný zástup mířící v nicotu, jež je ještě zvýrazněna sugestivním literickým výčtem v básni Co vlastně zmůžem?: "Nic děsná hraďba, o kterou se lámem. / Nic děsná maska, kterou se jen klamem. / Nic konec všeho vsled před námi vstává. / V Nic vposled skanem, jehož nechápe-me, / za čím jsme vyšli, za čím vlastně jdeme, / Nic černým

křídlem svým nad námi mává..." Osud lidstva se přirovnává k mouchám chyceným v pavoukově síti, úzkost se vtěluje do vlkodlaka, který básníka neslyšitelně sleduje; lyrický subjekt je pronásledován smečkou harpyjí, které s narážkou na Erbenovy Svatební košile /"Ty z duše zprahlých rokytí / se jako feny vyřítí"/, s narážkou zdůrazňující osudovou nevyhrutelnost neštěstí, kalí každou životní radost a proměňují ideál v bídu, nicotu a žal.

I když verše s motivy nicoty a úzkosti netvoří ve sbírce většinu, vtiskují jí její základní charakter. Podílí se na tom i převážně ztěžklý reflexivní ráz řady veršů, který dokresluje jen ojedinělé přírodní náladové obrazy. Tyto reflexe se dotýkají nejčastěji umění a básnickovy vlastní tvorby. Znovu, a dokonce s vypjatou apodiktičností, se v nich vyhraňuje kontrast všedního života a krásy, která je oslavována jako jediný pravý, nedotknutelný básníkův svět; verše, na nichž lpí pel cudnosti, se profanují, když se ocitají v časopise nebo v knížce za výkladem knihkupce. Dar tvoření si básník vyvzdorovává na svých nepřátelích, "supech a šakalech". Hořké verše stěžující si na trpký úděl básníků v Čechách střídají překvapivě útočné, spílavé fejetonistické básně, v nichž mladá generace je znovu označována jako stádo harpyjí, jako hyeny a šakalové, jako šibalové a též piráti /narážka na Macharovu báseň z doby vzniku Moderny otištěnou v Golgatě?/ a kritické hlasy jako pidimužů skřek. Tyto polemické verše provází pocit převahy a nadřazenosti, sebevědomé gesto, které zazní i v proslulé villonské baladě, v níž básník znovu obhajuje proti kritice proměnlivost svých nálad /"Vším chvěji se, jsemť právě Vrchlický... však vždycky týž, nechť stokrát měním masku!"/. Sbíрку pak uzavírá prozaizující pádné krédo: "Když vidím knih svých řad, / já mohu klidně spát. / Co moh jsem udělat, / zde jest! / A nedám si již rvát / své jméno

ni svou čest."

Zbylé reflexivní verše někdy v analogiích k přírodnímu dění a z různých úhlů, jednou s klidnou vyrovnaností, podruhé s optimistickým vzepětím, potřetí s příděchem bolesti a smutku komentují básníkův podzim života, oceňují dosah lásky pro život jedince i její dvojí tvář, radostnou i bolestnou, vzývají ideál a žalují na samotu. V jediné básni zazní i humorný tón, a to v básnické causerii o neutuchající síle lásky, která i stárnoucího básníka nutí k milostným veršům, byť přitom vypadal sebe-směšněji. Jen ojediněle se autor z této jednolitě subjektivní roviny vymaňuje; to když se uchýlí k drobnému žánrovému obrázku. Poslední složku knihy pak tvoří přírodní nálady. Je to jen několik básní, v duchu hlavních motivů sbírky melancholicky zabarvených, které však intenzitou kresby přírodního dění patří k vrcholům Vrchlického přírodní lyriky /Večerní obraz, Pražské noci! aj. /.

Přestože se Meč Damoklův svým chmurným vyzněním jeví jako protilehlý pól optimistických zpěvů předchozí sbírky Strom života, mají obě knihy spolu i leccos společného. Především výrazné zjednodušení větné skladby; převážně krátký jambický, občas i trochejský verš, nezřídka se sklonem k písňovosti i popěvku, kontrastující zpravidla s nahořklým laděním básně, nutí autora k sevřenějšímu výrazu, k přirozenějšímu toku jazyka. I zde se nejčastěji věta kryje s rozlohou celé strofy, ale zmenšený rozsah strof vede básníka k opuštění složitých větných period. Podobně jako v nejlyričtějších částech Stromu života poetická hravost tvořila opozitum básníkovu rétorickému patosu, tak nyní, zvláště ve fejetónních básních, ho Vrchlický překonává sbližováním s jazykem hovorovým: "Říkali mi: Starý brachu, / co chceš s láskou ještě? / Vypadáš v tom jako krocan / ve

přívalu deště. / Vše tak schlíplé, vše tak scíplé, / a přec tolik křiku, / nedělej se směšným bláznem, / zalez do kurníku!". Konečně obě knížky navzájem spojuje i větší důraz kladený na významovou hodnotu jednotlivého slova, což má za následek celkové zkonkrétnění a zvýraznění básníkovy představového světa, i když zdůrazňováním ideálu a výlučnosti poezie tu Vrchlický jednoznačně navazuje na své starší pojetí básníka jako věštce i soudce lidstva.

Dvě sbírky, dva protilehlé životní pocity a přece dva básnické projevy vytvářející jedno z vrcholných tvůrčích období Jaroslava Vrchlického. Protože se tu symbolicky na závěr básníkovy života do podoby autentických vyznání vyhranily dvě základní polohy lidské existence, jež byly dány básníkovi prožít a také vyslovit v průběhu jeho celoživotního života, nikdy však v tak průzračně křišťálové podobě jako v těchto knížkách: optimistická důvěra ve stálé zdokonalování lidstva spojená s opojením smyslovým životem a stavy hluboké skepse, nedůvěry k nikomu a k ničemu, úzkostné chvíle pochyb o smyslu života i tvorby. Nelze se proto divit, že obě sbírky připoutaly k sobě pozornost básníků hned dvou generací a zcela rozdílné poetiky. Byl to právě Strom života, který přivedl k Vrchlickému po letech dopsuzování pozornost mladé generace z přelomu století. V básníkově pohanském opojení přírodou a životem shledávala svého předchůdce a také se - především St.K. Neumannem v jeho Panychidě - přihlásila k jeho odkazu. A básník František Halas, když se nad oběma knížkami přiznával k Vrchlickému, tohoto "jedinečného lyrikovi" jako ke své první lásce, s údivem shledával, že verše o nicotě z Meče Damoklova předjaly o celá desetiletí jeho tolik diskutovanou báseň Nikde z Dokořán. A ani v tomto svém básnickém rodokmenu nezůstal Halas mezi lyriky 20. století zcela osamocen. Otevřeně se jevil znal k tomu, co třeba i bezdůky, vešlo natrvalo v základy naší moderní poezie.